

*ԱՎԵՏԻՍ ՀՄԱՅԱԿԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ*

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆ ՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ԵՎ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ՝

Բացի թուրքական տիրապետության տակ գտնվող Բասենից, գաղթականներ կային նաև ռուսական տիրապետության տակ գտնվող Բասենի մի շարք գյուղերում (Սթափան, Բաշքետ, Արմուշլի, Կրոշկելտի, Չուրաք-Ձորախլի, Ուլու, Ղըզըլ և այլն), որոնց վիճակն ավելի հուսափատական էր: Նրանց թվաքանակը հասնում էր 1500 հոգու կամ՝ շուրջ 200 ընտանիք, որոնց մեծամասնությունը ալաշկերտցի կանայք էին⁵⁶: Ռուսական Բասենում գաղթականների օգնության գործն իր վրա էր վերցրել Հայկական կենտրոնական կոմիտեի տեղական բաժանմունքը, որը 3 ամսվա խոստումներից հետո, 1916 թ. հունիսի վերջերին, կարողացավ ընդամենը 2 վագոն ալյուր ուղարկել շրջանի Բաշ գյուղ⁵⁷:

Գնալով մեծանում էր Բասենի շրջանի գաղթականության թիվը: 1916 թ. դեկտեմբերին այնտեղ ապրում էին 14000 գաղթականներ⁵⁸, իսկ 1917 թ. հուլիսին այդ թիվը հասավ 15000-ի⁵⁹:

Ռուսական բանակի կողմից Տրապիզոնը գրավելուց մի քանի օր անց, գաղթականներին օգնելու նպատակով, Բաթումից Տրապիզոն ժամանեցին ԿՀԲԸ Բաթումի մասնաճյուղի և տրապիզոնցիների Հայրենակցական միության Բաթումի ներկայացուցիչները, որոնք համապատասխան դրամական և պարենային օգնություն ցույց տալուց բացի, գաղթական երեխաների համար բացեցին ապաստարան և որբանոց⁶⁰: Իսկ 1916 թ. ապրիլի 10-ին, Տրապիզոնի գրավումից 5 օր հետո, արևմտահայերի և արևելահայերի միջնորդությամբ և պետական իշխանությունների թույլտվությամբ, քաղաքում կազմակերպվեց 8 հոգուց բաղկացած մի համաձայնագրով, որի կազմի մեջ մտան հայերից (3 հոգի), հույներից (3 հոգի), թուրքերից (1 հոգի) և պարսիկներից (1 հոգի) բաղկացած ներկայացուցիչներ: Համաձայնագրով, որը գործում էր քաղաքային ինքնավարությանը կից, ուներ որոշակի նպատակ: Այն պետք է ի հայտ բերեր և ցուցակագրեր Տրապիզոնի շրջանի հայապատկան սեփականությունները և դրանք վերցնել իր տնօրինության ներքո⁶¹:

* Սկիզբը տե՛ս № 7, էջ 82:

⁵⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 424, թ. 6:

⁵⁷ «Հորիզոն», 1916 թ. հուլիսի 26, թիվ 164:

⁵⁸ «Համբավաբեր», 1916 թ. դեկտեմբերի 11, № 49:

⁵⁹ «Աշխատանք», 1917 թ. հուլիսի 19, № 22:

⁶⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 169, թ. 29:

⁶¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 51, ց. 1, գ. 23, թ. 13:

Հաշվի առնելով կոտորածների հետևանքով հայերին հասցված վնասները, Տրապիզոնը գրավող զեներալ Լյախովը 1916 թ. ապրիլի 19-ին հիմնեց գաղթականությանը օգնող Հայկական կոմիտե, որը փաստորեն վերակազմավորված վերոհիշյալ հանձնաժողովն էր⁶²: Այն բաղկացած էր 3-5 անդամներից, որոնք ընտրվում էին տեղական հայկական համայնքի ժողովի կողմից՝ ԿՀԲԸ Խորհրդի ներկայացուցչի հսկողության ներքո, և հաստատվում նույն՝ ԿՀԲԸ Խորհրդի կողմից⁶³: Կոմիտեի նախագահ ընտրվեց Բաթումի վանական Մելլանը: Կոմիտեին կից գործում էր 3 հոգուց բաղկացած հատուկ վերահսկիչ հանձնաժողով, որի անդամներն ընտրվում էին հայկական համայնքի ժողովի կողմից:

Գեներալ Լյախովը լայն իրավունքներ ընձեռեց Հայկական կոմիտեին: Վերջինս, հաստատված իր իսկ կանոնադրության համաձայն, նպատակ ուներ փնտրել, գտնել և խնամել հայ որբերին և կանանց, օգնություն հասցնել ընչազուրկ հայերին, ինչպես նաև հավաքել, պահել և վաճառել հայապատկան սեփականությունները: Տրապիզոնի շրջանի հայերի շարժական և անշարժ գույքը կառավարելու, ինչպես նաև պատերազմից տուժած հայերին օգնություն ցույց տալու համար հրապարակվեց Տրապիզոնի Հայկական կոմիտեի 10 կետից բաղկացած հրահանգը, որի համաձայն ստեղծվեց հայերի շարժական և անշարժ գույքը կառավարելու համապատասխան վարչություն⁶⁴:

1916 թ. դեկտեմբերի 1-ին Հայկական կոմիտեն վերսկսեց իր ընդհատված գործունեությունը, որը շարունակվեց մինչև 1917 թ. փետրվարի 1-ը: Կոմիտեի նորընծա նախագահ դարձավ երդվյալ հավատարմատար Ա. Առաքելյանը⁶⁵: Կոմիտեն կազմեց Տրապիզոնի 426 հայկական տների վիճակագրությունը, որից պարզվեց, որ 131-ը գտնվում էին բոլորովին ավերված վիճակում, 101-ը՝ կիսաքանդ էին, և միայն 194-ն էին, որ մնացել էին կանգուն: Վիճակագրության համար կոմիտեի կողմից արձանագրվեցին նաև քաղաքի 141 խանութները:

Իր հետևողական և սկզբունքային գործունեության շնորհիվ, կոմիտեին հաջողվեց փրկել Տրապիզոնի շրջանի 16000 հայ բնակիչներին պատկանող շարժական և անշարժ գույքի միայն մի մասը: Ոչնչացումից փրկվեց 10000 ռ. արժողությամբ անշարժ և 30000 ռ. արժողությամբ շարժական գույք⁶⁶: Համապատասխան միջոցառումներ իրականացվեցին ծնողակորույս երեխաների որոնման ուղղությամբ: Կոմիտեն ամխուսափելի կործանումից փրկեց շուրջ 200 հայ երեխաների, որոնց մի մասին ուղարկեց ԿՀԲԸ Բաթումի որբանոց: Կոմիտեն մեծ աշխատանք կատարեց նաև շրջանի գաղթականությանը դրամով և բնամթերքով օգնելու գործում: Իր գոր-

⁶² Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 5, գ. 169, թ. 29, նաև ֆ. 28, ց. 1, գ. 1033, թ. 18, նաև «Համբավաբեր», 1917 թ. մայիսի 19, № 11:

⁶³ Նույն տեղում, ֆ. 28, ց. 1, գ. 1033, թ. 19:

⁶⁴ Центральный Государственный Военно-Исторический Архив Российской Федерации /ЦГВИА РФ/, ф. 2100, сп. 1. д. 272, лл. 64-65, նաև ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 1033, թ. 77:

⁶⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 169, թ. 29-30, նաև ֆ. 28, ց. 1, գ. 1033, թ. 31:

⁶⁶ Նույն տեղում, ֆ. 28, ց. 1, գ. 1033, թ. 31:

ծունեության տարբեր շրջաններում կոմիտեն օգնության կարոտ հայերին հատկացրեց մինչև 8000 ռ. ֆինանսական օգնություն⁶⁷:

Բացի գաղթականական կոմիտեից, Տրապիզոնում գործում էր մահ 100-ից ավելի անդամներ ունեցող ԿՀԲԸ տեղական մասնաճյուղը, որը զբաղվում էր տեղացի կարիքավորների ու մորեկ գաղթականներին պահելու և խնամելու գործերով:

Տրապիզոնում հիմնվել էր մահ Եղբայրական օգնության տեղական կոմիտե, որի գործունեության ոլորտի մեջ էր մտնում որբանոցների և դպրոցների հոգածությունը:

Հայ գաղթականներին օգնում էր մահ քաղաքների միության Տրապիզոնի բաժանմունքը, որը 1916 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Տրապիզոնի շրջանի մի շարք վայրերում (Օֆում, Խումուրյանում, Դրոնայում, Պլատանայում և Ջևիզլիկում) բացել էր 5 պարենային-բժշկական կետեր, 5 բաղնիքներ, 4 թեյարաններ, 4 կենսամթերքների պահեստներ, ինչպես մահ կենտրոնական դեղատոմ, ամբուլատորիա, որբանոց և գաղթականների համար ժամանակավոր հանգրվան՝ Տրապիզոնում⁶⁸: Սննդատու կետերն օրական սպասարկում էին մինչև 1750 գաղթականների և հաճախ բաժանում 2 ֆունտ ալյուր: Փախստականներին խնամելու, սննդատու կայաններին կանոնավոր կերպով մթերքներ մատակարարելու և փոխադրական սայլերի թիվը ավելացնելու նպատակով, Բաղաքների միության կովկասյան բաժանմունքը Տրապիզոնի շրջանին ամսական հատկացնում էր 59985 ռ.⁶⁹:

Տրապիզոնում իր բարեգործական պարտքն էր կատարում մահ Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի տեղական բաժանմունքը, որը Տրապիզոնում բացել էր 75 մահճակալով հիվանդանոց⁷⁰:

1916 թ. գարնանը, երբ ոռոսական բանակը գրավեց Տրապիզոնը, աշխուժություն նկատվեց մահ դպրոցական-կրթական գործում: Վերապրող 7-800 հայեր նախկին Ադջկանց վարժարանի շենքում բացեցին որբանոց-դպրոց: Ապա սկսեց գործել նախկին ազգային-լուսավորչական վարժարանը, ուր սկսեցին հաճախել 60-70 աշակերտներ: Դրանց զուգահեռ վերաբացվեց մահ Մխիթարյան երկսեռ վարժարանը, ուր սովորում էին 50 աշակերտներ⁷¹: 1917 թ. հունվարից իր կրթական գործունեությունը սկսեց մահ Տրապիզոնի հայոց տարրական դպրոցը, ուր սովորում էին 44 որբեր և պաշտոնավարում քույր ու եղբայր 2 ուսուցիչներ⁷²:

⁶⁷ Նույն տեղում:

⁶⁸ ЦГИА РГР, ф. 520, оп. 1, л. 45, л. 97, մահ «Հորիզոն», 1917 թ. հոկտեմբերի 4, № 221, մահ «Արև», 1916 թ. հոկտեմբերի 6, № 221:

⁶⁹ «Հորիզոն», 1916 թ. սեպտեմբերի 17, № 207:

⁷⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 393, ց. 1, գ. 213, թ. 1:

⁷¹ Արմ. Կոթիկյան, Դպրոցա-թատերական կյանքը Տրապիզոնում (1815-1915), «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների, 1962, № 7:

⁷² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 169, թ. 30:

1917 թ. հուլիսին Տրապիզոնի շրջանում ապաստանել էին 5000, իսկ քաղաքում՝ 2000 գաղթականներ, որոնք փախել էին Դիարբեքլիից և Խարբեքլիից⁷³: Կոտորածներից փրկված տրապիզոնցի հայերի թիվը կազմում էր ընդամենը 586 հոգի⁷⁴:

Այսպիսով, ոռոսական բանակի դեպի Սամսոն շարժվելու շնորհիվ Տրապիզոնի թիկունք դառնալու հանգամանքը, ինչպես նաև բարեգործական հաստատությունների անխափան աշխատանքը հնարավորություն էր ընձեռել Տրապիզոնի հայ բնակչությանը՝ ունենալ բնակարան, անհրաժեշտ քանակությամբ հագուստեղեն և տնային կահ-կարասի:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի մախօրյակին Բայբուրդն ուներ 16000-ի հասնող հայ ազգաբնակչություն, սակայն կոտորածների և աքսորների հետևանքով 1916 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին քաղաքում մնացել էին ընդամենը 200 կանայք և որբ երեխաներ⁷⁵:

Նույն ժամանակաշրջանում Բայբուրդի՝ Դըսանդա, Հընդի, Լսոնք գյուղերում հանգրվանել էին 450-500 գաղթական հայեր, որոնք գտնվում էին անօգնական վիճակում⁷⁶: 1916 թ. սեպտեմբերի 17-ին Անդրամիկին ուղղված իր մամակում Սեպուհը մշում էր. «Արցունքն աչքերիս դիմում եմ քեզ: Ամեն տեղ, ամեն դուռ զարկի, բայց բոլոր դռները ամուր գոց և սրտերը կարծրացած տեսա: Ոչ մի տեղից պատասխան, օգնություն չստացա: Երեք ամիս է անցել այն օրից, երբ Բաբեքոյը գրավված է և ոչ մի մպաստաբաշխ մարմին տեղս ազատվածներին օգնություն չի հասցրած: Ժարս կտրել եմ և հրապարակով դիմում եմ քեզ, հաճում և ի սեր ընկերության. դու դիմիր, ուր որ հարկն է, գուցե քո ազդու կոչերով մեղմացնես քար սրտերը՝ այս թշվառներին օգնություն հասցնելու համար...»⁷⁷:

Սկզբնական շրջանում Բայբուրդի գաղթականներին օգնություն էր հասցվում Թուրքեստանյան 2-րդ կորպուսի կոմենդանտ, կապիտան Անդրյուշենկոյի մախաձեռնությամբ, իսկ հետագայում օգնության գործը իրենց վրա վերցրին պարետային վարչության սպա Փիրումովը և անասնաբույժ Օզանեստովը⁷⁸: Հաշվի առնելով Բայբուրդում տիրող պարենային ճգնաժամը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ գաղթականները շրջակա գյուղերից էին, որտեղ բերքը դեռ չէր հավաքվել, թվով 425 գաղթականներ վերաբնակվեցին իրենց մայրենի գյուղերում:

1916 թ. մարտին Դիադիմի գավառն ուներ 17000 բնակչություն, որից 6000-ը տեղացի հայեր էին, իսկ 6000-ն էլ՝ տեղացի եզդի ազգաբնակչություն: Բացի դրանից, գավառում տեղաբաշխված էին նաև 2500 հայ և մուսլման էլ եզդի գաղթականությո-

⁷³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 393, ց. 1, գ. 213, թ. 1:

⁷⁴ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 5, գ. 169, թ. 30:

⁷⁵ «Համբավաբեր», 1916 թ. սեպտեմբեր 4, № 36:

⁷⁶ «Հորիզոն», 1916 թ. հոկտեմբերի 5, № 22:

⁷⁷ Նույն տեղում, 1916 թ. հոկտեմբերի 8, № 225:

⁷⁸ «Հորիզոն», 1916 թ. հոկտեմբերի 8, № 225:

յուն⁷⁹, որոնք հիմնականում փրկվել էին վանի մահաճոհից: Օրջանի գաղթականությունը ստանում էր պետական նպաստ: Նրանց ցույց էր տրվում մաս բժշկական և պարենային օգնություն, Մոսում գյուղում բացվել էր Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի 25 մահճակալով հիվանդանոցը, մույն կոմիտեի սպառողական խանութը և մթերքների պահեստը: Գործում էր մաս Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի տեղաբաշխիչ կայանը, որտեղից գաղթականներ էին տեղափոխվում Աշտարակ և Կուրդուկույի⁸⁰:

Գավառի մյուս շրջաններում բացակայում էր բժշկական օգնությունը և անկանոն ձևով իրականացվում էր պետական նպաստի բաշխումը, որը հիմնականում պայմանավորված էր գավառի այդ շրջաններում բարեգործական ընկերությունների և անհրաժեշտ ծառայողական անձնակազմի բացակայությամբ:

1916 թ. վերջերին և 1917 թ. սկզբներին Մոսումի և Դիադիանի շրջանի գաղթականության թիվը աճեց՝ հասնելով 7000-ի⁸¹: Ինչ վերաբերում է գավառի բուն ազգաբնակչությանը, ապա համաձայն գեներալ-մայոր Ա. Թամամշևի որոշման, պետական նպաստի օրենքը տարածվում էր միայն եզդիների վրա: Աղքատացած հայ բնակչությունը, որը կորցրել էր և՛ բնակարանը, և՛ անասունները, և՛ գյուղատնտեսական գործիքները, և՛ տնային կահ-կարասին, մի խոսքով՝ ամեն ինչ, ոչնչով չէր տարբերվում գաղթականությունից և գտնվում էր մեծ կարիքի մեջ:

Սվազում տեղահանություններից և կոտորածներից զերծ էին մնացել բուն կերպով մահմեդականություն ընդունած և ամերիկյան միսիայի հովանավորությանն ենթարկված 40-50 տեղաբնիկ հայկական ընտանիքներ⁸²: Միևնույն ժամանակ մահմեդականություն ընդունած 500 հայ արհեստավորներ էլ հարկադրաբար աշխատում էին թուրքական բանակի համար:

Երզնկայի գրավումից հետո փոխվեց թուրքական կառավարության վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Հաշվի առնելով ռուսական բանակի առաջխաղացումը, թուրքերն իրենք սկսեցին խնդրել, որ հայերն իրենց մոտ ապաստանեն՝ ռուսների թվագ հասնելու դեպքում նրանց կողմից պաշտպանություն ստանալու հույսով:

1916 թ. օգոստոսի 1-ին Սվազում հանգրվանել էին 1000-1500 գաղթականներ, որոնցից 50 ընտանիքներ եկել էին Սամսոնից, Թոքատից, Ամասիայից և հարևան այլ շրջաններից⁸³: Իրադարձությունների անբարենպաստ բերումով շրջանի 70 որբերի խնամքն իր վրա էր վերցրել շվեյցարական որբանոցը⁸⁴: Չնայած շրջանում անհրաժեշտ քանակով սննդամթերք, սակայն բնակչությունն ուներ դրամի պակասություն:

⁷⁹ ЦГИА РГр, ф. 520, сп. 1, д. 13, л. 37, так же, д. 35, л. 118.

⁸⁰ Նույն տեղում:

⁸¹ «Арм не и война» 1917 г. и январь-евраль 11-12:

⁸² «Հորիզոն», 1916 թ. սեպտեմբերի 14, № 204:

⁸³ Նույն տեղում, մահ «Арм не и война» 1916 г. и окт 2 бры № 8.

⁸⁴ Նույն տեղում:

1916 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին Բիթլիսում և նրա շրջակայքում բնակվում էին շուրջ 800 գաղթականներ⁸⁵, որոնք գտնվում էին անասելի ծանր վիճակում: Նույն թվականի հունիս-հուլիս ամիսներին գաղթականության թիվը, համաձայն գեներալ-մայոր Ա. Թամամշևի վկայության, հասավ 11000-ի⁸⁶, սակայն փախստականների թշվառ վիճակը չփոխվեց: Իր հետագրերից մեկում Սեպուհը 1916 թ. ամռանը նշում էր, որ «ամեն օր այստեղ են գալիս 50-60 փախստականներ՝ կանայք, երեխաներ և տղամարդիկ: Այլուր և հագուստ բոլորովին չկա: Հեռագրվեց վաճ, բայց այնտեղից ո՛չ ուտելիք ուղարկեցին և ո՛չ էլ հագուստ: Խնդրում ենք կարգադրեք օգնելու, այլապես շատերը կմեռնեն սովից»⁸⁷:

Սովալլուկ և անապատում գաղթականներին օգնելու և մասնավորապես Բիթլիսի փախստականների համար սննդատու կայան հիմնելու ու 500 ձեռք հագուստեղեն գնելու նպատակով գաղթականական գործի գլխավոր լիազոր գեներալ-մայոր Ա. Թամամշևը Բիթլիսում գործող Քաղաքների միության կովկասյան բաժանմունքի տեղական մասնաճյուղի տրամադրության տակ դրեց 12600 ռ.⁸⁸:

Միջոցներ էին ձեռնարկվում նաև քրդերի մոտ գերության մեջ գտնվող Բիթլիսի շրջանի շատ գաղթականների ազատման ուղղությամբ, որոնցից յուրաքանչյուրի համար վճարվում էր 1 օսմանյան ոսկի (մոտավորապես 18 ռ.):

Երևանի նահանգապետին ուղղված իր 1915 թ. նոյեմբերի 6-ի թիվ 28815 հեռագրում գեներալ-մայոր Ա. Թամամշևը հայտնում էր, որ ի լրումն սենատոր Պետերսոնի հոկտեմբերի 30-ի թիվ 27629 հեռագրի կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարը, հաշվի առնելով Դիադինի, Բայազետի և Ալաշկերտի շրջաններում ստեղծված անբարենպաստ վիճակը, թույլատրել էր վերոհիշյալ շրջաններ վերադառնալ միայն այն գաղթականներին, որոնք մինչև պատերազմն ապրել էին այդ վայրերում: «Թեև դեռ շարունակվում է պատերազմը, գրում էր Հովհաննես Թումանյանը, բայց Ալաշկերտի հայ ժողովուրդը, որ հեռացել էր ռուսաց զորքի նահանջի ժամանակ, նորից ռուսաց զորքի հետ վերադառնում է իր տները՝ Եփրատի հովիտը»⁸⁹:

Միաժամանակ արգելվում էր այլ վայրերից հիշյալ շրջանները գաղթականների տեղափոխումը, քանի որ նրանք կարող էին ընկնել առավել ծանր կացության մեջ⁹⁰: Այս որոշումն անշեղ գործադրվեց մինչև 1916 թ. մայիսի վերջերը: Հետագայում, զարմանալիս աշխատանքների ավարտման և ռուսական բանակի հաղթանակների շնորհիվ, երբ ռազմաճակատի գիծը փոխադրվեց Արևմտյան Հա-

⁸⁵ «Армяне и война», 1916 г., апрель-май, № 2.

⁸⁶ Նույն տեղում:

⁸⁷ «Վան-Տոսպ», 1916 թ. հուլիսի 24, № 35:

⁸⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 226, թ. 47, նաև «Հորիզոն», 1916 թ. հունիսի 16, № 132:

⁸⁹ Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1951 թ., էջ 309:

⁹⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 48, թ. 131, 133, 178, գ. 49, թ. 131, նաև ֆ. 223, ց. 1, գ. 30, թ. 1, նաև ֆ. 102, ց. 1, գ. 1057, 1-ին մաս, նաև ֆ. 27, ց. 1, գ. 245, թ. 157, նաև ֆ. 70, ց. 1, գ. 164, թ. 155, գ. 436, թ. 73, նաև ЦГИА РГР, ֆ. 520, сп. 1, д. 34, л. 4, 5, 24.

յաստանի խորքերը, թույլատրվեց հիշյալ շրջան վերադառնալ մասն ալ վայրերի գաղթականներին:

Մինչև պատերազմը Բայազետի գավառն ուներ 6000 բնակիչ, որոնցից 3000-ը հայեր էին, 2700-ը՝ քրդեր, իսկ 300-ը՝ եզդիներ⁹¹: 1916 թ. մարտին Բայազետի գավառում ապրում էին 933 գաղթականներ, որոնցից 733-ը հայեր էին, իսկ 200-ը՝ եզդիներ⁹²: Իսպառ ավերվել էին շրջանի շուրջ 3500 տներ, որոնց կորուստը կազմում էր 9450000 ռ.⁹³: Մինչև մայիսի վերջը Ալաշկերտ-Ղարաքիլիսայի շրջան վերադարձան մոտ 1800 տղամարդ գաղթականներ, որոնք ներկայացնում էին շրջանի 1200-1500 ընտանիքներ⁹⁴:

1916 թ. հունիսին Ալաշկերտի հայությունը, որ բաղկացած էր հիմնականում տղամարդկանցից, տեղաբաշխված էր մույն շրջանի 30 գյուղերում: Ընտանիքի անդամների թիվը յուրաքանչյուր գյուղում չէր անցնում 120-140-ից: Կային մասն գյուղեր, որտեղ տեղավորված էին ընդամենը 2-3 ընտանիքներ: Միջին հաշվով, ամբողջ Ալաշկերտում գտնվող ընտանիքների թիվը հասնում էր 1500-ի⁹⁵: 1917 թ. փետրվարին Ալաշկերտի բնակչության թիվը հասավ շուրջ 7500-ի (որից 1700-ը՝ ծերեր և անաշխատունակներ էին, 2400-ը՝ կանայք, 1100-ը՝ մինչև 5 տարեկան, և 2300-ը՝ 5-14 տարեկան երեխաներ)⁹⁶: Իսկ մույն թվականի աշմանը կային արդեն 9600 գաղթականներ⁹⁷:

1915 թ. սեպտեմբերի 15-ին կազմակերպվեց Եղբայրական օգնության Ալաշկերտի կոմիտեն, որը, Կովկասյան 4-րդ կորպուսի հրամանատար գեներալ Օգանովսկու կողմից վավերացվելուց հետո, սկսեց իր գործունեությունը: Կոմիտեի տրամադրության տակ դրված գումարներով հոկտեմբերին ձեռք բերվեց և Մոսում ու Արծափ տեղափոխվեց մոտավորապես 5000 կոտ ցորեն⁹⁸: Միաժամանակ գաղթականներին օգնելու նպատակով գավառում գործում էր գաղթականական կոմիտե՝ Բայազետի գավառապետ, կապիտան Կարտիշևսկու նախագահությամբ: Կոմիտեի կազմի մեջ, բացի գավառապետի գրասենյակի անդամներից, մտնում էին մասն հայ հոգևորականության ներկայացուցիչներ⁹⁹:

Գյուղատնտեսության վիճակի բարելավման գործում մեծ դեր խաղացին Հայկական գյուղատնտեսական ընկերության և Եղբայրական օգնության կոմիտեի կողմից գործուղված հրահանգիչները, որոնք ժամանակին բաժանեցին սերմացու, դրամ, լծկան անասուններ և գործիքներ (1916 թ. գարնանը բաժանվեց 125 գութան,

⁹¹ ЦГИА РГр, ф. 520, сп. 1, д. 35, л. 19, также, д. 13, л. 37.

⁹² Նույն տեղում:

⁹³ «Հորիզոն», 1915 թ. մարտի 19:

⁹⁴ «Գյուղատնտես», 1916 թ. հունվարի 15, № 1:

⁹⁵ «Աշխատանք», 1916 թ. հունիսի 22, № 15:

⁹⁶ ЦГИА РГр, ф. 520, сп. 1, д. 90, л. 168, մասն «Վան-Տոսպ», 1916 թ. դեկտեմբերի 25, № 5:

⁹⁷ «Республика», 1917 г., 15 ноября, № 107:

⁹⁸ «Մշակ», 1916 թ. հունվարի 24, № 16:

⁹⁹ ЦГИА РГр, ф. 520, сп. 1, д. 90, л. 168, մասն «Վան-Տոսպ», 1916 թ. դեկտեմբերի 25, № 5:

100 գերանդի, բահեր և եղաններ)¹⁰⁰։ Արժեք ներկայացնող գործիքները և անասունները բաժանվում էին բացառապես այն պայմանով, որ հետագայում գործիք կամ անասուններ ստացող գյուղացին վերադարձներ դրանց արժեքը։ Գյուղատնտեսության հետագա զարգացման համար նախատեսվող այս միջոցառումը նպատակ ուներ հավաքված գումարներով հետագայում ստեղծել գյուղատնտեսական ֆոնդ։

Բավականին արդյունավետ էր գործում նաև Քաղաքների միությունը, որը 1917 թ. օգոստոսի 1-ին Ալաշկերտի շրջանում ուներ 13 հիմնարկներ, որոնք տեղաբաշխված էին Ղարաքիլիսայում, Ալաշկերտում և Դուտախում։ Այդպիսի հիմնարկներից էին 40 մահճակալով գաղթականական հիվանդանոցը, ամբուլատորիան, որբանոցը (416 որբերի համար), պարենային կետը, իրերի պահեստը և ախտահանական ջոկատը¹⁰¹։

1917 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցավ Ալաշկերտի գավառային համագումարը, որը քննարկեց Ալաշկերտի գավառում կենտրոնական կոմիտեի և ԿՀԲԸ գործունեության արդյունքները՝ պարենավորման, որբանոցային, հիվանդանոցային և կրթական գործունեության, սննդատու կայանների կազմակերպման և այլ հարցերի վերաբերյալ¹⁰²։ Գավառային համագումարի որոշումներից պարզ դարձավ, որ՝ ա) ԿՀԲԸ կից գործող ՀԿԿ իր ամբողջ գործունեության ընթացքում Ալաշկերտում ստացել և բաշխել էր 13246 փութ ալյուր, 17000 փութ ցորեն, 155 փութ շաքարավազ, 295 փութ շաքար, 72 փութ օճառ, 2 փութ թեյ, 38 փութ քարյուղ, 69 փութ բրինձ, 25000 հատ լուցկի։ Բ) ՀՀԿ սուղ միջոցներով Թոփրակ-Կալեի (Վաղարշակերտ) մեջ բացվել էր 12 մահճակալով հիվանդանոց։ Գ) Թոփրակ-Կալեում հիմնվել էր որբանոց-դպրոց, ուր սովորում էին 45 աշակերտ-աշակերտուհիներ։ Բացի դրանից, որբանոցն իր խնամքի տակ էր վերցրել 120-130 փոքրահասակ որբերի, որոնց համար կառավարությունից ամսական յուրաքանչյուր որբի համար ստացվել էր 15-ական ռ.։ Որբանոցը փակվեց 1917 թ. օգոստոսին, իսկ որբերը փոխադրվեցին Կովկաս։ Դ) 1916-17 ուսումնական տարում Ալաշկերտի մի շարք գյուղերում (Եզնի-Թափայում, Մանկասարում, Ղալաբեկում, Մազրայում) ԿՀԲԸ բացել էր դպրոցներ՝ 235 աշակերտներով, հակառակ այն բանի, որ գավառում չկային դպրոցական տարրական հարմարություններ։

1917 թ. հունիսին Ղարաքիլիսայում բացված սննդատու կայանում գաղթականների բաժանվել էր հաց և շաքար։

Երկարատև վիճաբանություններից և քննադատություններից հետո, համագումարը ձայների մեծամասնությամբ ընդունեց հետևյալ բանաձևը. «... Ալաշկերտի գավառական համագումարը կցտնդի, որ պարենավորման գործը եղել է օգտակար, բայց ոչ բավարար, որովհետև երկրի պաշտոնյաները կարիքների պարագայում եղել են թույլ...»¹⁰³։

¹⁰⁰ «Հորիզոն», 1916 թ. օգոստոսի 12, № 179։

¹⁰¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 26, ց. 1, գ. 176, թ. 45։

¹⁰² «Աշխատանք», 1917 թ. սեպտեմբերի 27, № 41։

¹⁰³ «Աշխատանք», 1917 թ. սեպտեմբերի 27, № 41։

Խնուսի (հունվարի 18), Մուշի (փետրվարի 1) և Բիթլիսի գրավումից հետո, 1916 թ. մարտի սկզբներին Թբիլիսիում ապաստանած մի խումբ մշեցիներ՝ թվով 230 հոգի, ցամաքային հայտնեցին վերադառնալ իրենց հայրենիք՝ ավերված օջախները վերականգնելու հույսով: Նկատի ունենալով գաղթական մշեցիների վերոհիշյալ մտադրությունը, ՀԿԿ 5000 ռուբլի հատկացրեց ճանապարհածախսի և հագուստեղենի¹⁰⁴ և 10000 ռ. էլ՝ գաղթականների ամենօրյա կարիքները հոգալու համար¹⁰⁵: Վերադառնալով հայրենիք, մշեցի այդ երիտասարդները ձեռնամուխ եղան այնտեղ գործող գաղթականական մարմինների աջակցության գործին:

1916 թ. մարտին Խնուսի, Մուշի և Սասունի շրջաններում կային կարիքի և զրկանքների մեջ գտնվող 8400 գաղթականներ: 1916 թ. գարնանը գաղթականների թիվը փոքր-իմջ մեծացավ և հասավ 8811-ի, որոնցից 3071-ը գտնվում էին Խուսում, Բռնաշենում, Մոտրգանում, 1516-ը՝ Սասունում, իսկ 4144-ը՝ Մուշում, Մշո դաշտում և Կիմնում: Ընդ որում պետք է նշել, որ Սասունի բնակչության 80 տոկոսը երիտասարդ տղամարդիկ էին, իսկ Խութի և Բռնաշենի գաղթականության մեծամասնությունը, որ եկել էր ընտանիքներով, կանայք և երեխաներ էին:

Գնալով ավելացող բնակչության պարենային ճգնաժամը հաղթահարելու նպատակով Մուշում ձեռնամուխ եղան գյուղատնտեսական աշխատանքների: Գյուղացիներին բաժանվեցին որոշ քանակությամբ եզներ և երկրագործական գործիքներ: Չնայած գործող գաղթականական կոմիտեների կողմից իրականացվեցին մի շարք միջոցառումներ, սակայն, այնուամենայնիվ, Մուշի գաղթական հայությունը գտնվում էր սարսափելի վիճակում¹⁰⁶: Անդրամիկը Մուշից ուղարկած իր հեռագրում նշում էր, որ «Մուշում 5-6 հազար ժողովուրդ սովամահի է մատնված...»: Միևնույն ժամանակ, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ա. Խատիսյանին ուղարկած իր հեռագրում Անդրամիկը բարեգործական հիմնարկներին կոչ էր անում օգնության հասնել անօգնական կանանց և մանուկներին¹⁰⁷:

1916 թ. հունիսին Մուշի շրջանում կենտրոնացած գաղթականների թիվը 14300-ից¹⁰⁸ հասավ 14500-ի¹⁰⁹, սակայն նրանց վիճակը մնաց անմխիթար: Անդամթերքի պակասության հետևանքով Մուշում լայն տարածում ստացան վարակիչ հիվանդությունները, որոնցից օրական մահանում էին 8-10 հոգի:

1916 թ. հուլիսի 23-ին տեղի ունեցած մահամեջի հետևանքով թե՛ Սասունի լեռներում և թե՛ Մշո դաշտում խմբված 8162 գաղթականներ Մուշ-Բիթլիսից անցան թուրքական Բասեն, Կարսի մահամեջի Կաղզվանի շրջան և Երևանի մահամեջ¹¹⁰:

¹⁰⁴ «Համբավաբեր», 1916 թ. հոկտեմբերի 2, № 40:

¹⁰⁵ «Վան-Տոսպ», 1916 թ. մարտի 20, № 17, նաև «Հորիզոն», 1916 թ. մարտի 13, № 58:

¹⁰⁶ «Армяне и война», 1916 г., июль, № 4.

¹⁰⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 404 (մաս 2), թ. 248, նաև «Վան-Տոսպ», 1916 թ. մարտի 20, № 17, նաև

«Գաղափար», 1916 թ. մարտի 18, № 14:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, 1916 թ. հունիսի 26, № 31, նաև «Հորիզոն», 1916 թ. հունիսի 24, № 139:

¹⁰⁹ «Армяне и война», 1916 г., июль, № 5.

¹¹⁰ ЦГИА РГР, ф. 520, сп. 1, д. 31, л. 144.

ՀԿԿ Մուշի աներկայացուցիչ Արմեն Սասունին գրում էր, որ «հակառակ ամոր, որ խնուսից և ճանապարհի ճշմարտոր կետերից հեռագրված է բոլոր մարմիններին, որ օր առաջ մտահոգվեին Մուշի և Սասունի փախստականների մասին, այնուամենայնիվ, մախօրոք պատրաստություններ չէին տեսնված ճանապարհին»¹¹¹: Անհրաժեշտ է սակայն նշել, որ գաղթի ամբողջ ճանապարհին գործում էին սննդատու 6 կետեր, որոնցում ԿՀԲԸ բաժանում էր թել և շաքար: Իսկ Կաղզվանում բացվել էր հիվանդանոց՝ խոլերայի իր բաժանմունքով¹¹²:

Առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում քրդերի մոտ գերության մեջ գտնվող փախստականներին ազատելուն: 1916 թ. դեկտեմբերի 1-ին Հայկական կենտրոնական կոմիտեի Մշո շրջանի լիազոր Կարո Սասունին մույն կոմիտեին աներկայացրած իր հաշվետվության մեջ նշում էր, որ գերության մեջ գտնվող հայերին ազատագրելու Թիֆլիսի հանձնաժողովի մախսազա Անդրանիկի կողմից իրեն փոխանցված 2500 ուրբով մինչև 1916 թ. նոյեմբերի 10-ը գերությունից ազատվել էին 630 գաղթականներ¹¹³: Բրդերը դժվարությամբ էին բաց թողնում հայերին, քանի որ վերջիններս դաշտային աշխատանքներ էին կատարում իրենց համար: Բացի դրանից, մրանք յուրաքանչյուր հայի համար պահանջում էին օսմանյան մեկ ոսկի:

1916 թ. ձմռանը, երբ ռուսական բանակը մուտք գործեց խնուս, ամսիջապես այնտեղ հաստատվեց գաղթականական մարմին, որը սկսեց մպաստ բաժանել գավառի փախստականներին: Սակայն 6-7 ամիսների ընթացքում բաժանված մպաստը գրեթե ոչինչ էր¹¹⁴:

Գաղթական ազգաբնակչությունն ապրում էր գյուղերում գտնված ցորենով, որի պակասությունը այնքան զգալի էր, որ աշխատունակ տղամարդիկ հաճախ մեկնում էին խնուսից հարավ՝ 30-40 վերստ հեռավորության վրա գտնվող քրդաբնակ Նըթիկ գավառի և Մուրադ-Չայի եզերքին գտնվող անբնակ գյուղերը, արտերը հնձելու համար¹¹⁵:

1916 թ. օգոստոսյան գաղթից հետո, խնուսն ուներ 2-3 հազար բնակչություն, որից 1/4-ը մշեցիներ էին: Գավառի 25 հայկական գյուղերից թափուր էին մնացել ընդամենը 4-ը, բնակեցված գյուղերից յուրաքանչյուրն ուներ 100-300 բնակչություն¹¹⁶: 1916 թ. դեկտեմբերին և 1917 թ. սկզբներին խնուսի գաղթականության թիվը հասավ 3500-ի¹¹⁷:

¹¹¹ «Աշխատանք», 1916 թ. սեպտեմբերի 10, № 38:

¹¹² ЦГИА РГР, ф. 520, сш. 1, д. 31, л. 144.

¹¹³ «Համբավարներ», 1916 թ. սեպտեմբերի 4, № 49:

¹¹⁴ Public Record Office of England, FO 371/70371 / 2768, file (161096), p. 413.

¹¹⁵ «Հորիզոն», 1916 թ. նոյեմբերի 1, № 224:

¹¹⁶ Նույն տեղում:

¹¹⁷ Նույն տեղում: